
УДК 811.161.2'367

Світлана Харченко

Національний університет біоресурсів і природокористування
України, м. Київ

РЕТРОСПЕКТИВА СПОЛУЧНИХ ЗАСОБІВ ЩО, ЩО+Pron¹, ЯКИЙ, КОТРИЙ У СКЛАДНОПІДРЯДНОМУ РЕЧЕННІ З ПІДРЯДНИМ ПРИСУБСТАНТИВНИМ: НОРМАТИВНИЙ АСПЕКТ

*У статті простежено розвиток поглядів мовознавців на проблему вживання **що, що + Pron, який, котрий** у ролі сполучного засобу в складнопідрядних реченнях з підрядним присубстантивним. Схарактеризовано два підходи до їхнього вживання — національно орієнтований і ліберальний. Простежено основні тенденції у використанні цих сполучних засобів у різних функційних стилях української літературної мови ХХ — початку ХХІ ст.*

Ключові слова: складнопідрядне речення, сполучний засіб, норма, **що, що + Pron, який, котрий**.

Порушена в останній третині ХІХ ст. проблема внормування української мови на всіх її рівнях поступово переросла з листування-дискусій в науково обгрунтоване її кодифікування через граматики. Одним із широко дискутованих стало питання щодо можливого використання **що, що + Pron, який, котрий** у ролі сполучного засобу в складнопідрядних реченнях з підрядним присубстантивним (далі — СПРзПП).

¹ **Pron** позначатимемо займенник 3 особи однини чи множини у певній відмінковій формі. Цей сполучний засіб іменують по-різному: аналітичний компонент, складений сполучний засіб [17: 160], поєднання сполучника **що** з анафоричним займенниковим іменником у певній відмінковій формі він (вона, воно, вони) [6: 282] або поєднання сполучника **що** з анафоричним займенником (особовим або присвійним) [Грищенко, 2011, с. 266].

© С.В. ХАРЧЕНКО, 2015

Першою цю проблему винесла за межі приватного листування-дискусії О. Пчілка. У своєму дописі «Наша літературна мова», опублікованому в українському щотижневику «Рідний край» 1909 р., вона зауважувала, що в синтаксисі «нема давнішої нарочитої простоти, — навпаки: періоди довгі, закручені, важкі, а в них повно тих «який», «яка», «якого» і т. д. Часто ті «які» вперто таки зовсім без потреби ²» [20: 3]. Уживання сполучного засобу **який**, на її думку, зумовлене впливом російської мови, а тому його потрібно уникати. У цьому дописі О. Пчілка закликала зважати на мову, обмірковувати кожне слово, речення, а основою цього має слугувати народна мова [Там само: 4]. Невеличкий допис у «Рідному краї» не викликав широкого резонсу, проте він окреслив одну культуромовну проблему, що разом з низкою інших стала елементом боротьби за національну самобутність і окремішність української мови.

За десять років потому розпочався процес активного створення й опублікування навчальних видань різного цільового призначення з української мови. За двадцять років (1918—1938 рр.) світ побачило близько ста таких видань ³. У кожному з них у певний спосіб автори свідомо чи підсвідомо (якщо посібник не містив відповідного теоретичного викладу) висловлювали своє ставлення до тих чи тих дискутовуваних культуромовних питань: у поданні теоретичного матеріалу, у підбраному мовному матеріалі і, зрештою, у власному авторському стилі подання думок, пояснень тощо.

Мета пропонованої розвідки — простежити динаміку мовознавчих поглядів на використання **що, що + Ргоп, який, котрий** у ролі сполучного засобу в складнопідрядних реченнях з підрядним присубстантивним протягом ХХ — початку ХХІ ст.

Навчальні та наукові видання. У навчальних виданнях першої третини ХХ ст. з української мови чітко простежуємо два погляди на проблему використання **що, що + Ргоп, який, котрий** у ролі сполучного засобу в складнопідрядних реченнях з підрядним присубстантивним:

1) сполучні засоби **що, що + Ргоп** — національно марковані, а вживання **який, котрий** семантично обмежені;

2) сполучні засоби **що, що + Ргоп, який, котрий** практично рівноцінні і взаємозамінні.

Прихильниками першого, національно орієнтованого погляду передусім були М. Гладкий [5], О. Курило [14], О. Синявський [22; 23], С. Смеречинський [27; 28], М. Сулима ⁴ [29; 30].

² Тут і надалі цитуємо, зберігаючи орфографію джерела.

³ Ідеться не тільки про підручники і навчальні посібники, а й методичні видання, напр., робочі зошити, читанки.

⁴ Коли розгорнулася кампанія проти прихильників українізації, Н. Каганович (у 1934 р. директор Інституту мовознавства УРСР) у своїй «праці» «Знищити коріння націоналізму в мовознавстві» (Х., 1934. — 31 с.) пише, що їхні праці «вважались за нормативні» [с. 12].

Уважаючи **який, котрий** «неукраїнським способом упідлеглення відносних речень» [23: 116], спостерігаючи за народною мовою лівобережної і правобережної частин України, О. Синявський твердив: сполучний засіб *що* має беззаперечну першість, а сполучне слово **який** уживають у надпоширених СПРзПП наукового та офіційно-ділового стилів. Крім того, він вважає, що **який, котрий** у функції сполучного засобу є старим способом, поширеним і розвиненим окремими книжними мовами [Там само: 118]. На думку О. Синявського, хоч **який, котрий** і «несуть подвійну функцію: являються наче сполучниками, показуючи підлеглість речення, як відносного, і, крім того, виступають займенниками відносними в функції підмета або предмета»⁵ [Там само], проте цей спосіб сполучання застарілий, а «новіший спосіб сполучання з «що» є вища, доскональніша форма язикового мислення» [Там само: 119].

У наступній своїй праці — «Норми української літературної мови» — О. Синявський стоїть на тих самих позиціях [22: 344].

На початку 20-х рр. ХХ ст. О. Курило опублікувала свої «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920 р., 1923 р., 1925 р.), що в них докладно розглянула умови вживання *що, який, котрий* в українській мові. Зокрема, вона зазначає: «Постпозитивне злучне *котрий, котрий* в народній мові мало вживане, натомість рясно знаний у такому значінні самий злучник *що* або *що* з особовими займенниками, тобто звороти *що він, що вона, що воно, що вони* у різних відмінкових формах. [...] Що до займенника *який*, то і його народня мова рідше вживає в злучному значінні. [...] Злучним словом *який* можна в зложеній фразі обминути збігу кількох *що*» [14: 168 — 172].

Згодом і М. Сулима обстоював ці самі засади використання *що, який, котрий* у структурі СПРзПП. Він твердить, що слова **який** і **котрий** «не можуть характеризувати повну релятивність, а тому їх і не варто вважати за нормативні в релятивних реченнях» [29: 15]. Трохи згодом, цього ж 1928 року, виходить друком його книжка «Українська фраза», де проблемі вживання *що, що + Pron, який, котрий* у СПРзПП присвячено чотири параграфи. Розвиваючи думку, що «спосіб сполучати релятивні (відносні, чи стосункові, а по-рос. «относительные») постпозитивні речення з їхнім головним словом *що* становить одну з найоригінальніших особливостей української народної й письменницької мови» [30: 58] і наводячи низку аргументів на її користь, він маркує сполучні слова **який** і **котрий** як неукраїнські засоби. Крім того, автор пише: «...спосіб сполучувати згадані речення з їхнім головним словом *котрий* чи *який* становить собою архаїчний, нижчої кваліфікації тип, що вдержався лише в окремих книжних мовах⁶, а книжні мові, як відомо, консервативні проти народніх. На постпозитивній позиції *котрий* і *який* незручні тим,

⁵ О. Синявський синкретизм сполучних слів «який», «котрий» вважав явищем застарілим, натомість М. Перегінець, навпаки, — позитивним [18: 312].

⁶ Порівняйте з думкою О. Синявського, висловленою 1918 р. [23: 118].

що мають подвійну роллю: правлять за сполучника і водночас за особову назву, що заступає собою іменника. Цей стародавній синтетизм має поступитися перед новішим і досконалішим аналітичним що він і т. інш.» [Там само: 59]. І зрештою, М. Сулима висновує: «маючи багатенько засобів обминати не лише котрий та який, ба навіть саме що, треба й орудувати тими засобами, а релятивно-сполучних, постпозитивних який і котрий не вживати»⁷ [Там само: 61].

Такі самі теоретичні засади використовував і С. Смеричинський [27; 28]. Проблему вживання цих сполучних засобів у СПРзПП української літературної мови автор уважав досить важливою, адже, крім окремих, хоч і достатніх за обсягом параграфів, він опублікував 1929 р. ґрунтовну наукову розвідку «Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові» [27].

Основними критеріями кваліфікування конкретного сполучного засобу як нормативного / ненормативного в структурі СПРзПП стали критерій наявності в народній мові та критерій частоти вживання (кількісно-якісний) в мові українських класиків. На основі цих двох критеріїв мовознавці як нормативне кваліфікують незалежно від стильової належності тексту вживання **що** і **що + Рґоп**, а використовувати **котрий** радять, якщо в підрядному присубстантивному реченні потрібно виразити значення «один із двох / кількох», а **який** — у разі наявності якісного відтінку або в складнопідрядних реченнях з багатьма підрядними присубстантивними.

Прихильники другого, ліберального підходу витлумачують можливість взаємозамінності сполучних засобів **що**, **який**, **котрий** як позитивний результат мовного розвитку, хоч і не подають жодних історичних чи конкретних ужиткових коментарів. Зокрема, В. Сімович зауважує: «Що до вживання відносних заіменників, то всі вони (*що, котрий, який*) вживають ся побіч себе без ніякої різниці у значінні (гл § 379)» [24: 223]. М. Грунський, Г. Сабалдир також вважають **що**, **що + Рґоп**, **який**, **котрий** рівнозначними і радять не уникати **який** і в первинних текстах, і в перекладних [7: 85–86].

Визнаючи, що сполучне слово **який** неіманентне народній мові, але апелюючи до граматичних та естетичних (!) мотивів, автор лекцій у «Курсі...» 1931 р.⁸, пояснює, чому **що**, **який**, **котрий** є нормативними, рівноправними і взаємозамінними:

⁷ Однак у 20-і рр. ХХ ст. не всім подобалися пропоновані спроби внормування української мови. Майк Йогансен, один з найцікавіших українських авторів 20–30-х рр. ХХ ст., у своєму творі «Як будується оповідання. Аналіза прозових зразків» пише незадоволено про «Уваги...» Олени Курило: «...ця книжка подає раз у раз неперевірені, фанатичні, обскурантні рецепти. Вона, приміром, пробує обкарнати українську мову, викидаючи релятивні заіменники «який» та «котрий». Вона, не моргнувши оком, виправляє всю українську літературну мову на ніким не ухвалений, на око ліплений узірць» [10: 361].

⁸ «Курс...» укладено як низку лекцій. Автор лекції ХІІ «Синтакса складного речення» — М. Перегінець.

який уживають у сучасній літературній мові і він має морфологічні риси, «які супроти *що* створюють повнішу, тіснішу й чіткішу ознаку відносної сполуки»;

за допомогою **який, котрий** урізноманітнюємо мову, оскільки «повторюване декілька разів у складному реченні, особливо з багатоступеневим зв'язком, сполучне *що* унезграбнює вислів, позбавляє його рис формальної гнучкості»⁹ [18: 312].

Про сполучний засіб **що + Pron** автор не обмовився жодним словом. Основний критерій кваліфікації названих сполучних засобів — суб'єктивний, адже цей уривок насичений низкою оцінних слів, напр., *естетичні тенденції, унезграблює, гнучкість, досконаліша*. Саме цей підхід став визначальним на подальші десятиліття і домінує сьогодні (пор., напр. [15; 21; 25; 31], шкільні підручники, навчальні видання для вишів).

Отже, політично-економічна ситуація в Україні початку ХХ ст. (до 1932 р.) сприяла конкуруванню, національно орієнтованого і ліберального поглядів, — політично-доцільних і політично-мотивованих приписів ще не було. Примітним є й те, що низку з названих навчальних видань Державний науково-методологічний комітет Наркомосвіти УРСР або Науково-педагогічний комітет Головоцвиху УРСР схвалив до вжитку як навчальний посібник [5; 9; 18].

Після 1933 р. різко зменшилася кількість навчальних, навчально-методичних видань з української мови, оскільки змінилася, крім іншого, і мовна політика¹⁰.

У «Курсі...» 1951 р., що його підготував Інститут мовознавства Академії наук УРСР ім. О.О. Потебні, означену проблему розглянуто докладно. І хоч автор розділу «Складнопідрядне речення» інший, ніж у «Курсі...» 1931 р. — О.Є. Вержбицький, проте в цьому виданні розвинуто основні положення щодо можливих сполучних засобів у СПРЗПП, що їх виклав М. Перегінець 1931 р. Зокрема, у «Курсі...» 1951 р. зазначено, що 1) найчастіше сполучними засобами стають **який** і **що**; 2) **який** «властивіше вживати при назвах осіб і тварин»; 3) наявність двох сполучників урізноманітнює мову; 4) **котрий** типово вживають у розподільно-числовому значенні, а інколи і в значенні власне відносному; 5) сполучний засіб **що+Pron** — пережиток в українській літературній мові, він поволі зникає¹¹, «уступаючи місце займеннику **який** і зрідка за-

⁹ Проте автори собі ж і суперечать: «Відносне *який* має в собі, далі, риси, *які* супроти *що* створюють повнішу, тіснішу й чіткішу ознаку відносної сполуки [підкреслення моє. — С. Х.]».

¹⁰ Докладніше див., напр.: *Лопушинський І.П.* Державна мовна політика в Україні: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / І.П. Лопушинський. — Херсон: Олді-плюс, 2010. — С. 70–103.

¹¹ Називаючи сполучний засіб **що+Pron** «своєрідною конструкцією української мови», В.І. Кононенко майже за 30 років після виходу «Курсу...1951» у «Порівняльній стилістиці російської та української мов», написаній російською мовою, підтримуватиме цей погляд (К.: Вища шк., 1980. — С. 193).

йменнику **котрий**, що мають категорію роду, числа і відмінка» [15: 183–196]. Такий виклад теоретичного матеріалу (з намаганням подати й короткий історичний екскурс розвитку сполучних засобів у підрядному присубстантивному реченні) фактично започаткував зміну синтаксичної норми. Це видання дозволило тогочасне Управління в справах вищої школи при Раді міністрів УРСР як посібник для філологічних факультетів університетів та факультетів мови і літератури педагогічних інститутів. А якщо врахувати політичні обставини 30–50-х рр. ХХ ст., то цілком зрозуміло, що для появи інших, дозволених владою до використання в навчальному процесі, та й до друку, підручників і посібників саме цей навчальний посібник був джерелом знань для майбутніх викладачів, вчителів української мови, а також для літературних редакторів.

У науково-методичній літературі також дотримувалися погляду, викладеного в «Курсі...» 1931 р. та «Курсі...» 1951 р. У журналі «Українська мова в школі»¹² на запитання про особливості використання сполучних засобів **що**, **який** подано відповідь, що в ній ідеться про таке: «... З менш диференційованим значенням виступають так звані багатозначні сполучники, до яких належить і **що**. [...] З більш диференційованим значенням виступає в ролі сполучника **який**» [4: 72]. Автори відповіді на питання «Чи існує якась закономірність у використанні сполучних слів **який** і **що** в складнопідрядних реченнях з підрядними означальними? Яке з цих сполучних слів більш уживане?» ухиляються від прямих рекомендацій, подаючи лише окремі узагальнені спостереження над мовою художньої літератури, газет, журналів того періоду. Незважаючи на прикінцевий висновок, що «наявність двох паралельних сполучних слів **який** і **що** створює можливість урізноманітнювання мови, допомагає уникати тавтології, підкреслює багатство сучасної української літературної мови» [Там само: 73], через увесь текст відповіді простежуємо «ненав'язливе» наполягання надавати перевагу саме сполучному слову **який**. Свою позицію автори обґрунтовують неоднаковою сферою поширення (проте пояснення далі немає, натомість є твердження, що «виразного розмежування сфер вживання **який** і **що** все ж немає»), а також тим, що «непрямі відмінки сполучного слова **який** мають флективні ознаки, здатні створювати чіткішу фразу, визначаючи закінченнями і член, до якого належить підрядне речення через узгодження його у роді і числі» та «є, мабуть, чіткішим для складнопідрядних з означальними підрядними реченнями: воно в згаданих випадках [в означальних, присудкових, зрідка — додаткових підрядних реченнях] виразніше передає характер зв'язку, ніж сполучне слово **що**». В основу цих тверджень покладено суб'єктивний критерій: ні синтаксичного, ні семантико-синтаксичного, ні формально-граматичного пояснення не подано.

¹² У відповіді не зазначено автора. До редакційної колегії входили Л.А. Булаховський, Н.О. Гов'ядовська, Ф.Т. Жилко (гол. ред.), К.К. Корнієнко, Б.М. Кулик, Г.І. Купрієнко, В.І. Васальський, М.В. Павлович (відп. секретар), О.В. Пасхіна.

Припускаємо, що ця публікація-відповідь разом з «Курсом...» 1951 р. послугували основою для однозначного твердження: сполучне слово **який** використовуємо в складнопідрядних реченнях, підрядне присубстантивне яких стосується означуваного іменника-істоти, а сполучне слово **що** — відповідно іменника-неістоти, а також для «закономірного» усунення зі сполучних засобів підрядного присубстантивного речення **що + Pron**. Цю тезу постійно використовували вчителі української мови, студенти-практиканти на уроках, редактори у своїй роботі тощо. Усе це було спрямоване на усунення національно маркованих рис української літературної мови¹³, наближення її до російської мови.

Думку про чітку корелятивність між **що** і назвами неістот, між **який** і назвами істот заперечують Б. Антоненко-Давидович [1: 158] та О. Пономарів [19]. Зокрема, О. Пономарів пише: «...займенники **що** і **який** цілком рівноправні, треба користуватися ними так, аби уникати тавтологічних побудов на зразок: «При в'їзді в село є щит, що (тут краще який) сповіщає про те, що село засноване понад п'ятсот років тому» (газ.) Займенник **котрий** у ролі сполучного слова вживається далеко рідше, бо поєднується, як правило, зі словами, що позначають відтинки часу (котра година) або виділяють щось чи когось: «Хтозна, котре з них має рацію» (Леся Українка)» [19]. Таку взаємозамінність мовознавці вважають нормативною. Однак обидва науковці не згадують про такий сполучний засіб у СПРЗПП, як **що + Pron**.

Б. Кулик також не подає жодних пояснень щодо можливого вживання сполучних слів **що, який, котрий** у СПРЗПП¹⁴ [13: 204–210]. На-

¹³ На противагу офіційному погляду, що набув поширення в УРСР від 1931 р., діаспорні видання й надалі зберігали національну самобутність української літературної мови щодо вживання сполучних засобів у складнопідрядному означальному реченні, продовжуючи в такий спосіб випрацьовану попередниками національно орієнтовану тенденцію.

1946 р. у Мюнхені (Німеччина) вийшла друком «Граматика української мови» П. Коваліва [11]. «У ній мовознавець присвячує розглядуваній проблемі невеличкий параграф (§ 106), у якому він зауважує, що в українській мові переважає сполучник «що», а сполучне слово «який» радить вживати за умови експлікації антецедентів *той, такий*, тобто за потреби підкреслити якість, сполучне слово «котрий» — у розподільно-числовому значенні [Там само: 130 — 131]. Докладніше (проти «Граматики...») умови вживання **що, що + Pron_{3sg/pp} який, котрий** як сполучного засобу в складнопідрядних означальних реченнях П. Ковалів розглядає в науково-популярній брошурі «Як правильно будувати фразу (котрий, який, що)» [12]. На його думку, особливості вживання цих сполучних засобів є помітними ознаками української мови, а вживання **який** і **котрий** у невластивому їм значенні як сполучного засобу в підрядних означальних виникло під впливом російської або польської літературної мови. Такий самий погляд висловлюють і Ю. Шевельов (Шерех) у низці своїх мовознавчих праць, зокрема в «Нарисі сучасної української літературної мови» (1951) [32: 109 — 112], та І. Огієнок [16: 196, 471, 474 — 475].

¹⁴ Книжка розрахована передусім на студентів педагогічних інститутів (які стануть вчителями, редакторами тощо). Її можуть використовувати також учителі української мови й усі ті, хто бажає поглиблено вивчати синтаксис сучасної української мови (з анотації до видання) [13: 2].

томість умови поєднання підрядних присубстантивних речень з головним за допомогою сполучника **що** чітко окреслює: сполучник **що** використовують, якщо семантика підрядної присубстантивної частини ускладнена з'ясувальною або об'єктною¹⁵ [Там само: 210]. Іншими словами, наявність у підрядного присубстантивного речення, крім основного означального значення, ще й з'ясувального обмежує вибір сполучного засобу на користь **що**.

Такий погляд на вживання сполучника **що** в СПРзПП підтримують А. Грищенко (він писав і про наявність причиново-наслідкового зв'язку) [21: 265–267], К. Городенська [6: 280–283], К. Шульжук [33: 276].

У теоретичному курсі «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» (1975) А. Грищенко акцентує на тому, що «заміна сполучника *що* відносним словом *який* (або ж будь-яким іншим) у реченнях з відтінками значення міри, ступеня або інтенсивності абсолютно неможлива без видозміни первинного характеру ознаки. ...зв'язок між планом змісту (значеннєвий аспект складнопідрядного речення) і планом вираження (формальний аспект) виступає тут як єдино можливий. Решта речень першої підгрупи повністю співвідносяться з складнопідрядними реченнями, в яких підрядні означальні пов'язуються з головним за допомогою відносного слова *який*» [21: 266]. Важливим формальним показником СПРзПП, основне атрибутивне значення в яких доповнено причиново-наслідковим зв'язком, є займенник **такий** / **така** / **таке** / **такі**. Під впливом екстралінгвальних чинників мовна практика засвідчила порушення цієї вимоги, що дало підстави авторам «Синтаксису сучасної української мови. Проблемні питання» І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянській фіксувати вживання антецедента **такий** для виділення власних назв чи однієї назви з кількох як нового явища і кваліфікувати таке вживання як нормативне [25: 462–464]. Уживання **такий** — **який**, **такий** — **котрий** й досі наявне в прозових текстах: *По суті, всі мої відзняті сюжети починалися й розросталися зовсім не з «теми», як я щоразу глибокодумно вдаю перед продюсером і колегами, а — незмінно — з якоїсь такої дрібничкової зачіпки, котра чомусь перепиняла увагу, дражнила й притягувала недоступністю схованих за нею чужих тайн, як, бува, далекий вогник людського житла з вікна нічного поїзда: от би підглядіти, хто там живе, що робить, чому так пізно світить?..* (О. Забужко); *Мансарда — то наче такий дерев'яний балкон із бильцями на півкухні, до якого ведуть круті, схожі на корабельні сходи, теж із бильцями* (В. Нестайко).

¹⁵ І. Вихованець складнопідрядні речення, семантика підрядної означальної частини яких ускладнена з'ясувальною, зараховує до з'ясувально-об'єктних придієслівних складнопідрядних речень. Він пише: «Іноді у з'ясувально-об'єктних складнопідрядних реченнях опорними словами виступають віддієслівні та співвідносні з дієсловами іменники, які зберігають об'єктну валентність вихідних дієслів, напр.: *Коли оце в Кармелєві селі пройшла чутка, що це їх Кармель отаманує в Чорному лісі* (Марко Вовчок); *Він мав не тільки муку, але й гордість, і віру, що краса повинна єднатися тільки з красою* (М. Стельмах) [3: 333].

Аналогічні думки викладено в працях І. Вихованця [3: 335; 2: 199], В. Ожогана [17: 161], Р. Христіанінової [31: 130–134], К. Шульжука [33: 270]. А. Загнітко вважає, що «розвиток відносного підпорядкування на основі послаблення синтагматичних зв'язків частин складнопідрядного речення з послідовним використанням відносного **що** (замість **який**)» сьогодні є однією з тенденцій у сучасному українському синтаксисі [8: 209], що актуалізувалася під впливом усно-розмовної практики на синтаксичну норму.

Сучасні українські мовознавці, аналізуючи питання сполучних засобів у СПРзПП, не спираються на ідеї мовознавців 20–30-х рр. ХХ ст., а тому не акцентують увагу на тому, які саме сполучні засоби є закономірними в розвиткові мови, а які — набуті під (нав'язливим) впливом іншої мови. Усе це відбивають і навчальні посібники, підручники як для українських вишів, так і для середніх шкіл¹⁶: у них від 50-х рр. ХХ ст. немає жодної згадки про сполучний засіб **що + Pron**.

Отже, протягом ста років офіційна мовознавча думка щодо трактування можливостей використання **що, що+Pron, який, котрий** як сполучних засіб в СПРзПП кардинально змінювалася тільки для національно маркованого **що+Pron**: від визнання його першості в сполучуванні підрядної присубстантивної частини речення з головною в першій третині ХХ ст. (до 1932 р.) аж до майже повного забуття наприкінці ХХ — початку ХХІ ст., що зумовлено штучним перериванням процесу природного розвитку мовних засобів української літературної мови. Щодо сполучного слова **котрий** спостерігаємо лише хитання в його функціонуванні з власне відносним значенням, натомість уживання зі значенням «один із двох / кількох» є загальновизнаним протягом цього періоду. Сполучне слово **який** багато мовознавців 10–20-х рр. ХХ ст. рекомендували вживати як засіб урізноманітнення тільки в разі нагромадження підрядних присубстантивних речень в одному складнопідрядному. Згодом стала нормативною синонімічність **який** і **що**, із домінантою **який**.

Які ж тенденції засвідчує сучасна *українська мовна практика*? Яку динаміку вживання розглядуваних сполучних засобів у різних стилях літературної мови простежуємо протягом означеного періоду?

Початок ХХ ст. характеризувався неопрацьованістю синтаксичних особливостей української мови, а між ними і вживання сполучних засобів у СПРзПП, тому спостерігаємо довільність у їхньому використанні,

¹⁶ Беззаперечним доказом цього твердження є програма зовнішнього незалежного оцінювання, довідники та комплексні видання для підготовки до ЗНО, напр., Дияк О.В., Прудка В.М. Українська мова: комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. посібник (К., 2011); Авраменко О.М., Блажко М.Б. Українська мова та література : довідник (К., 2015). Зауважимо, що в «Українській мові...» на с. 299 (п. 6.7.2. Складнопідрядні речення, розділові знаки в них) ужито одне речення зі сполучним засобом **що+Pron**: Хліба, що їх залив дощ, яскраво зеленіли (О. Гончар). Але його вжили, пояснюючи близькість між СПРзПП і дієприкметниковим зворотом.

що залежала від індивідуальних уподобань автора: у науковій праці І. Огієнка «Українська граматична література: огляд підручників, по яких можна вчитись і вчити вкраїнської мови» (1908 р.) вжито 11 речень із **який**, 14 — зі **що**, 1 — зі **що + Pron** і жодного з **котрий**, проте І. Нечуй-Левицький у своїй розвідці «Загальні примітки до словаря», вміщеній у «Грамматиці українського язика. Ч. 1. Етимологія» (1913 р.), навпаки, перевагу надає використанню сполучного слова **котрий** і з розподільно-числовим значенням, і власне атрибутивним, **що** і **який** — поодинокі випадки. У часописові «Рідний край» (редактор — Олена Пчілка) поширені сполучні засоби **що**, **що + Pron**, сполучне слово **котрий** вживають тільки зі значення «один з двох / кількох», **який** — зрідка.

Процес формування синтаксичних норм, апогей якого припав на 20-ті рр. ХХ ст., мав свої позитивні результати. Незважаючи на поширені два погляди щодо вживання сполучних засобів **що**, **що + Pron**, **який**, **котрий**, легко простежити тенденцію до переважання національно маркованих **що**, **що + Pron** як сполучних засобів у СПРзПП незалежно від стилю української літературної мови.

Переведення діловодства на українську мову в зазначений період зобов'язувало службовців вивчати українську мову за наявними навчальними посібниками, що й посприяло поширенню розглядуваних сполучних засобів і в офіційно-діловому стилі. Наприклад, у книзі «Техніка української мови» (К., 1926) О. Ізюмов подав низку зразків документів, що в них наявні синтаксичні конструкції з трьома сполучними засобами, окрім **котрий**: *Стаття 9. Прохачеві, що не використав права, передбаченого в попередній статті, а так само й тому, хто виплатив судовий наклад у більшому, ані-ж треба розмірі, можна повернути вартість... Стаття 12. За вимогою установ, що видають справи, які підлягають оплаті судовими накладками, Окрфінвідділ дозволяє видавати з кас Н.К.Ф. судові марки, як аванс із розрахунку для установ окружних до 5.000 крб., районних — до 3.000 крб. і волосних — до 1.000 крб. Стаття 13. Надалі видавання судових марок установам, що одержали їх позичкою, провадиться не інакше, як подавши квитки каси Н. К. Ф. про здачу грошей, і в розмірі, що не перевищує суми, зазначеної в квитку.*

Показовішими щодо мовних тенденцій 20-х рр. ХХ ст. вважаємо законодавчі акти. Наприклад, у «Положенні про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури», затвердженого постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету та ради від 06 липня 1927 р. та опублікованого в числі 1 за 1928 р. «Збірника Державних центральних курсів українознавства», у 72 пунктах не міститься жодного СПРзПП зі сполучними словами **який**, **котрий** у різних відмінкових формах, натомість активно використано **що**, **що + Pron**: *25. Для забезпечення інтересів національних меншостей, що складають компактні маси серед місцевої людності, що ті меншості не відокремлено в національно-територіальні адміністративні одиниці, організується окремі національні камери, що в них діловодство та судочинство належить*

провадити мовою відповідної нацменшості; 69. Українізацію громадських організацій провадити згідно з правилами, **що їх** установили центральні органи цих організацій. Проте в Законі України від 03.07.2012 № 5029-VI «Про засади державної мовної політики» не вжито жодного такого сполучного засобу. Таку саму тенденцію спостерігаємо і в попередньому законі про мови — Законі УРСР від 28.10.1989 № 8312-XI «Про мови в Українській РСР». Сполучні засоби **що, що + Рпон, котрий** й досі не використовують у законодавчих, нормативних актах та управлінських документах. Про них не йдеться в підручниках і навчальних посібниках з «Української ділової мови», «Української мови за професійним спрямуванням», «Діловодства», «Управлінського документознавства» тощо.

Аналогічну ситуацію у використанні сполучних засобів **що, що + Рпон, який, котрий** у СПРЗПП простежуємо і в науковому стилі української літературної мови.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. і в науково-популярних, і власне наукових виданнях переважали в СПРЗПП такі сполучні засоби, як **що, що + Рпон**. Напр., у журналі «Радянська освіта» (1927, № 8, 9) на 30 сторінках тексту ми нарахували 89 конструкцій зі **що**, три — зі **що + Рпон**, 11 — із **який** і жодного з **котрий**; у журналі «Селянка України» (1928, № 12) **що** — 24, **що + Рпон** — 6, **який** — 18, **котрий** — жодного; у «Збірникові Державних центральних курсів українознавства» **що** — 20, **що + Рпон** — 9, **який** — 3, **котрий** — 1 (з розподільно-числовим значенням).

Із початку 30-х рр. ХХ ст. поступово погіршується ситуація із вживанням української мови. Зокрема, у «Збірникові Державних центральних курсів українознавства» (1930, № 3) в передмові надibuємо на такі гасла: «Геть пасивне ставлення до боротьби за соціалізм! Геть механічне сприймання літературних фактів та мовних взірців! За політизацію нашої роботи! За створення інтернаціональної — пролетарської змістом і національної формою — української культури!» (с. 5). Проте природне конкурування сполучних засобів ще тривало. Сполучні засоби **що, що + Рпон** наявні навіть у структурі СПРЗПП текстів «викривальних» статей 1933—1934 рр.: *Ось його основна настанова, що її редбюро уперто, але не вдало намагалося здійснити...* (М. Орлов); *В зв'язку з тим, що в державному українському правописі, зокрема в 3-ій частині його, є пункти, що їх застосування, як виявилось, дає політично шкідливі наслідки, скорегувати український правопис в частині правопису іншомовних слів в напрямку більшої конкретизації пунктів про вживання «т», «ль», «л» з метою забезпечити якнайлегше засвоєння правопису масами* (А. Хвиля).

Поступово в освіті і науці мовою викладання стає російська, з'являються «наукові» статті, присвячені різноманітним мовним питанням у період «розквіту і взаємозбагачення мов соціалістичних націй», що пропагують зближення української та російської мов. Співвідношення частотності вживання того чи того сполучного засобу після 50-х рр. ХХ ст. змінюється в такий спосіб: щодо **котрий** зберігаються тенденції 20—30-х рр. ХХ ст.; **який** і **що** автор використовує, керуючись власними

вподобаннями і не враховуючи належності означуваного підрядним реченням іменника до категорії істота / неістота; **що + Pron** як сполучний засіб наявне, але частотність його вживання істотно зменшилася: *Отже, ті дивовижні можливості, що про них ми говорили на початку цієї статті, відкриються, як це припускають «найобережніші» вчені, у найближчі 10–15 років* (із журн. «Знання та праця», 1962, № 6, с. 18); *...за допомогою радіотелескопів було зареєстровано потужні «вибухи» на Юпітері, кожний з яких супроводжувався таким випромінюванням радіохвиль, що його можна порівняти з вибухами великої серії 100-мегатонних водневих бомб* (із журн. «Знання та праця», 1962, № 6, с. 32); *В 30-х роках ХХ ст. він [М. Горький] виступив з рядом статей, які закликали до піднесення культури російської мови, до боротьби проти її засмічення архаїзмами, вульгаризмами, діалектизмами, штучними висловами і под., що ними захоплювалися деякі письменники* (І. Білодід).

1970 р. наказом Міністерства освіти СРСР зобов'язали всіх здобувачів наукових ступенів писати і захищати дисертації (навіть дисертації з питань української мови та літератури) лише російською мовою. Це, звичайно, не сприяло розвитку української наукової мови і щонайгірше — переривало деякі мовні традиції.

Проте цілком знищити традицію вживання сполучного засобу **що + Pron** у СПРЗПП наукового стилю української літературної мови не вдалося, пор.: *На об'єктивний аналіз тих мовних проблем або й цілих лінгвістичних галузей, що їх влада трактувала в політичній площині, як-то теорія походження української мови або її стан і функціонування в умовах насаджуваної тоталітарним режимом українсько-російської двомовності, було накладено суворе табу* (Л. Масенко); *Власне, виявом такого ставлення є й підліткова лінгвокреативність, що її яскраво засвідчує досліджений матеріал* (О. Данилевська); *Заглиблюючись у невирішені проблеми обчислювальної техніки, Віктор Михайлович скоро переконався в тому, що ЕОМ — це не просто великі арифмометри, що в них криються перспективи широкого застосування у всіх сферах людської діяльності, він розробив стратегію розвитку кібернетики в країні широким фронтом на тривалий період й впродовж всього свого життя її наполегливо здійснював* (Н.Г. Шишкалова). Цей сполучний засіб кількісно переважає в текстах мовознавчого спрямування.

Нову тенденцію використання розглядуваних сполучних засобів у СПРЗПП виявлено в національних стандартах і в національному «Класифікаторі професій».

«Класифікатор професій» за роки незалежності України мав три видання — 1995, 2005 і 2010 років. У його власне текстовій частині (розділи 1–4) вжито 31 СПРЗПП у виданні 1995 року і 33 — у виданні 2010 року, між ними 8 (10) із **який** і 23 (у виданнях обох років) — зі **що**. Інших сполучних засобів не виявлено. Серед назв професій у виданні 1995 року подано чотири назви, створені за допомогою **який**: *3473 Музиканти, співаки, танцюристи, які працюють на вулиці та в нічних клубах; 1456*

*Менеджери (управителі) в ресторанах, кафе, барах, їдальнях та на підприємствах, які готують та постачають готові страви; 3480 Допоміжний персонал релігійних організацій, який не має духовного сану. У виданні «Класифікатора професій» 2010 року їх подано по-різному: у розділі 5 «Класифікація професій» залишено ці назви професій з **який**, а в додатку «Показчик професійних назв робіт за кодами професій» їх подали іменником: 1456 Менеджер (управитель) систем харчової безпеки; 3473 Музикант (у сквері, переході, нічному клубі, на вулиці, майдані); 348/3480 Диякон (служитель) / Регент / Релігійний проповідник (євангеліст, благовісник та ін.).*

У всіх інших 123 назвах професій, створених за моделлю СПРЗПП, використано **що**, напр.: 1143.3 Вища посадова особа (президент, віце-президент, головний учений секретар та ін.) академії, **що** діє на громадських засадах; 1210. 1 Керівник підрозділу юридичної особи, **що** здійснює діяльність з управління активами. Іншими словами, перекладаючи назви професій з англійської мови, бо за основу національного класифікатора взято Міжнародну стандартну класифікацію професій (ISCO 88: International Standard Classification of Occupations/ILO, Geneva), розробники цього нормативного документа переважно використовували органічніший для української мови сполучний засіб ¹⁷.

У національному стандарті ДСТУ ISO 9001:2009 «Система управління якістю. Вимоги», що ідентичний міжнародному ISO 9001:2008, на 52 СПРЗПП припадає 38 з **який**, 8 зі **що** і 6 зі **що + Pron**: *Роботу чи закупівлі робіт, для якої використовують ресурси і якою керують для перетворення входів на виходи, можна вважати процесом; Примітка 2. «Переданий сторонньому виконавцю процес» — це процес, **що** його потребує організація для своєї системи управління якістю і виконання якою організація доручає зовнішній стороні; Програму аудиту потрібно планувати з урахуванням статусу та важливості процесів і ділянок, **що** підлягають аудиту, а також результатів попередніх аудитів. Важливості цьому фактові надає дві деталі:*

1) готуючи ДСТУ ISO 9001:2009 до видання на заміну ДСТУ ISO 9001:2001, його автори в п 4.2.1 замість «d) документи, потрібні організації для забезпечення результативного планування, функціонування та контролювання своїх процесів» подали «d) документи, зокрема протоколи, **що** їх організація визначила як потрібні для забезпечення результативного планування, функціонування та контролювання своїх процесів»;

2) у попередніх стандартах цієї серії ми не виявили жодного сполучного засобу **що + Pron**, хоч колектив розробників той самий. Напр., ДСТУ ISO 19011:2003 «Система управління якістю. Настанови щодо

¹⁷ До 1 січня 1996 року в Україні був чинним «Загальносоюзний класифікатор професій, посад і тарифних розрядів» (затверджений постановою Державного комітету СРСР зі стандартів від 27.08.1986 № 016; чинний з 01.01.1987). У цьому класифікаторі, виданому російською мовою, усі назви — іменники.

здійснення аудитів систем управління якістю і (або) екологічного управління» містить 86 синтаксичних конструкцій з **який** і 29 — зі **що**.

Найпильніше від 50-х рр. ХХ ст. редагували тексти публіцистичного стилю **що** в журналах, **що** в газетах, оскільки кількість речень зі сполучними засобам **що** і **що** + **Pron** до початку 90-х рр. ХХ ст. зменшилася: а) в «Універсальному журналі» (число 1 за 1929 р.) вжито 274 СПРЗПП, між ними 206 **що**, 35 **що** + **Pron**, 28 **який**, 2 **котрий**; б) у журналі «Зміна» (число 2 за 1957 р. **що** + **Pron** і 4 **котрий**: *Стаття була така превчена і така претеоретична, що її не второпав як слід навіть сам редактор* («Перець», 1949, № 6, с. 4–5); *Перець, що його випускає в продаж одеська база «Оптбакалія», і не пахучий, і не гіркий* («Перець», 1950, № 3, с. 7); *Щоб одержати «квиток» у Мельбурн, юнакові слід було довести свою перевану над усією «могучою кучкою» наших спортсменів легкої ваги, перемогти яких доти не вдавалося жодному штангістові світу* («Зміна», 1957, № 2, с. 21); *Вихід був у механізації трудомістких робіт, надто в такій нелегкій галузі, як буряківництво, котре на Україні, як і в цілому по країні, пройшло складний шлях від примітивної техніки на кожній тязі і тяжкої ручної праці до комплексної механізації всіх основних робіт* («Україна», 1983, № 45, с. 4); *Сисой Козюренко, що його прозвали за безкорисливість дарморобом; чоловіки, що підносять у мішках на позиції снаряди, в домашніх куфайках, з гвинтівкою на двох ідуть в атаку; жінки, які запрягають в плуги корівок* («Україна», 1983, № 45, с. 7).

А в п'ятьох числах за різні роки видання дитячих журналів «Малютко» і «Барвінок» ми виявили тільки два випадки вживання **що** + **Pron** (автор оповідання — Б. Антоненко-Давидович). У газетах того часу відсоток використання **що** + **Pron** як сполучного засобу ще нижчий, а в більшості чисел становить нуль.

У текстах художнього стилю також натрапляємо між іншими й на сполучний засіб **що** + **Pron**: *Бувало, Вася зникав десь на цілу ніч у загадкові нічні розшуки і повертався лише вранці, весь обципанний, з розпухлими вухами, і сидів уже не на тому коні, котрим вирушав у похід, а на якійсь кошлатій, нужденній шкані* (О. Гончар); *Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його* (Ю. Яновський); *Перший клин порівнявся з позиціями піхоти, що їх видно було Петрові з його обсерваційного пункту, з позиціями, зайнятими частинами дивізії «Галичина», та й сипонув свій вантаж...* (І. Багрянний); *У Добрянді чудовий заячий оркестр, який виконує котячі концерти, що їх складає кіт-композитор Василь М'яукицький* (В. Нестайко).

Обмеження вживаності **що** + **Pron** як сполучного засобу в СПРЗПП є закономірним результатом упроваджуваної з 50-х рр. ХХ ст. мовної політики. Сприяли цьому не тільки підручники, навчальні посібники, науково-популярні видання, але й довідкові, серед яких і словники. Зокрема, в 11-томному «Словникові української мови» у відповідних

статтях подано інформацію про особливості вживання сполучних засобів у СПРзПП, однак про наявність сполучного засобу **що + Pron** жодного слова [26 IV: 311; 26 XI: 593, 596, 635].

Журналісти сучасних електронних медійних засобів, письменники у своїх творах традиційно надають перевагу таким сполучним засобам, як **що, який, а котрий** уживають зі значенням «один з двох / кількох» (у публіцистиці частотність цього сполучного засобу досить низька). Проте сьогодні спостерігаємо тенденцію до активнішого використання в СПРзПП сполучного засобу **що + Pron**, навіть у заголовках статей: *Гашпер, до якого повернулася природна зухвалість, сидів тепер за кермом і весело сигналив сонним сержантам, котрі на кожен сигнал висувалися із вікон і уважно розглядали нашу малолітражку, не випускаючи із зубів дешевий галуз (С. Жадан); На дорогах Тернопільщини ями такі, що в них можуть сховатися даїшники (заголовок на новинному порталі «За Збручем»), Генератор ідей, що ними живе Україна (заголовок на сайті Vox-populi); Чорне море — відносно молоде, і більшість видів, що його населяють, прийшли із Середземного та Атлантичного океанів (С. Пиркало); Дійшов до Петрового подвір'я, що воно городом у ліс врізалось, перестрибнув через огорожу, ніби хвіртка не для нього (Люко Дашвар); Так, відстань у 400–500 кілометрів, що її наші інтерсіті-експреси долають за неповні чотири години, тутешні потяги вміють розтягнути годин на тринадцять (Ю. Андрухович). Отже, у 20-х рр. ХХ ст. були визначені норми вживання сполучних засобів **що і що + Pron, який, котрий** у СПРзПП.*

Кількісно-якісний аналіз наукових, публіцистичних, художніх, документних джерел дає підстави припустити: якби не відбулися зміни мовної політики в колишньому СРСР, то нормою стали б рекомендації національно орієнтованого підходу. Зміна ж мовної політики посприяла взаконенню ліберального підходу до вживання сполучних засобів **що і що + Pron, який, котрий** у структурі СПРзПП.

Сучасне мововживання засвідчує, що у порівняно вільному функціонуванні української мови в різних сферах суспільної діяльності відбувається навіть без впливу будь-яких зовнішніх чинників (напр., а) державного регулювання, як це було в період СРСР, через приписи і/або рекомендації редакторам наукової літератури, нормативних актів тощо; б) навчання і видання наукової літератури) самовідновлення в українській мовній системі іманентних їй одиниць, а також помітне їхнє поступове проникнення в такі політично заангажовані в попередні десятиліття стилі мови, як науковий та офіційно-діловий.

Сполучні засоби **що та що + Pron** відповідають традиціям української народної мови, вони збереглися в усній формі різних функційних стилів української літературної мови попри наполегливі намагання їх витіснити. Саме тому потрібно надавати перевагу сполучним засобам **що, що + Pron**, ословлюючи структурну схему складнопідрядного речення з підрядним присубстантивним.

1. Антоненко-Давидович Б.Д. Як ми говоримо / Б.Д. Антоненко-Давидович. — К. : Вид. дім «КМ Academia», 1994. — 254 с.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська; [за ред. Іван Вихованця]. — К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І.Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
4. Відповіді читачам (Чи існує якась закономірність у використанні сполучних слів *який* і *що* в складнопідрядних реченнях з підрядними означальними? Яке з цих сполучних слів більш уживане?) // Українська мова в школі. — 1953. — № 3. — С. 72–73.
5. Гладкий М. Практический курс украинского языка : [пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи] / Микола Гладкий. — 2-ое изд. — К. : [б.в.], 1924. — 152 с.
6. Городенська К. Граматичний словник української мови: сполучники / Катерина Городенська. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. — 340 с.
7. Грунський М. Українська мова: морфологія, фонетика, синтакса, фразеологічний словник : [порадник для самонавчання] / Микола Грунський, Григорій Сабалдир. — К., 1926. — 128 с.
8. Загнітко А.П. Український синтаксис: науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс : навч. посібник : в 2 ч. / А.П. Загнітко. — К. : ІЗМН, 1996. — Ч. 2. — 240 с.
9. Іваниця Гр. Курс украинского языка в кратком практическом изложении с хрестоматией: (Укр. правопис. и элементы грамматики. Основы лексики и фразеологии-общей и делопроизводства. Материалы для упражнений и переводов) : пособие для профшкол, школ для взрослых, практич. курсов укр. яз. и др. уч. завед. с рус. яз. преподавания, а также для самообучения / Григорий Иваница. — К. : Госиздат Украины, 1927. — 192 с. : табл.
10. Йогансен М. Вибрані твори / Майк Йогансен ; передм. Р. Мельникова. — К. : Смолоскип, 2001. — 516 с., портр. — (Серія «Розстріляне Відродження»).
11. Ковалів П. Граматика української мови / Пантелеймон Ковалів. — Мюнхен : [б.в.], 1946. — 151 с.
12. Ковалів П. Як правильно будувати фразу? (котрий, який, що) / Пантелеймон Ковалів. — Мюнхен : [б.в.], 1946. — 16 с.
13. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : підруч. для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів. / Б.М. Кулик. — Вид. 2-е, перероб. і доп. — К. : Рад. шк., 1965. — Ч. II. Синтаксис. — 283 с.
14. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 303 с.
15. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л.А. Булаховського]. — К. : Рад. шк., 1951. — Т. II. Синтаксис (1. Просте речення, 2. Складне речення, 3. Пунктуація). — 408 с.
16. Огієнко І. Український стилістичний словник : [підручна книжка для вивчення української літературної мови] / Іван Огієнко. — 2-е вид. — Вінніпег : Т-во «Волинь», 1978. — 496 с.
17. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / Василь Ожоган. — К. [б.в.], 1997. — 231 с.
18. Підвищений курс української мови / [за ред. проф. Л. Булаховського]. — Х. : Держ. вид-во «Рад. шк.», 1931. — 340 с.
19. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради : [навч. посібник]. — 2-ге вид., стереотип. — К. : Либідь, 2001. — 240 с.
20. Пчілка О. Наша літературна мова / Олена Пчілка // Рідний край. — 1909. — № 3. — С. 2–4.
21. Синтаксична концепція Арнольда Гришенка : вибране / [упорядники : І.В. Дудко, Ю.С. Макарець ; редактор і автор вступної статті М.І. Степаненко]. — К. : [б. в.], 2011. — 456 с.
22. Синявський О. Норми української літературної мови / Олекса Синявський. — Х. ; К., 1941. — 367 с.

23. *Синявський О.* Порадник української мови: пристосований до щоденного вжитку д-ром В. Сімовичем / Олекса Синявський. — Х. ; Берлін ; Нью-Йорк : Україно-американське вид. т-во «Космос», 1922. — 150 с.
24. *Сімович В.* Граматика української мови. Для самонавчання та в допомогу шкільній науці / Василь Сімович. — К. ; Ляйпціг : Українська накладання, 1920. — 584 с.
25. *Слинько І.І.* Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання : [навч. посібник] / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. — К. : Вища шк., 1994. — 670 с.
26. Словник української мови: в 11 тт. / [за ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
27. *Смеречинський С.* Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові / Сергій Смеречинський // Записки історико-філологічного відділу / [за гол. редагуванням голови Відділу акад. А. Кримського]. — 1929. — Кн. XXV. — С. 1–31.
28. *Смеречинський С.* Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / Сергій Смеречинський. — Х. : Рад. шк., 1932. — 283 с.
29. *Сулима М.* Літературна норма в українській синтаксі : [доповідь] / Микола Сулима // Бюлетень Харківського наукового товариства. — 1927. — Червень. — № 2. — С. 13–15.
30. *Сулима М.* Українська фраза. Коротенькі начерки / Микола Сулима. — Х. : Рух, 1928. — 98 с.
31. *Христіанінова Р.О.* Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р.О. Христіанінова ; [від. ред. : І.Р. Вихованець]. — К. : Бурого, 2012. — 365 с.
32. *Шерех Ю.* Нарис сучасної української літературної мови / Юрій Шерех. — Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. — 402 с.
33. *Шульжук К.Ф.* Синтаксис української мови : [підручник] / К.Ф. Шульжук. — 2-ге вид., доп. — К. : Академія, 2010. — 408 с.

Статтю отримано 07.04.2015

Svitlana Kharchenko

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

RETROSPECTIVE OF CONJUNCTIVE MEANS **ЩО, ЩО + Pron, ЯКИЙ, КОТРИЙ**
IN COMPOUND SENTENCES WITH SUBORDINATE PRESUBSTANTIVAL:
NORMATIVE ASPECT

The problem of the scientifically based of the Ukrainian language on all the levels of its realization is highly topical nowadays, beginning from the 70-s — 80-s of the XIX century.

A range of syntactic peculiarities of the Ukrainian language is still beyond the scope of attention of the linguists. Such peculiarities include the conjunction **що + Pron** (**що + Pron** — define the pronoun of the third person (he, she, it, they) used in this of that case form in singular or plural).

The article investigates the changes that occurred in the opinions of the linguist concerning the case of **що, що + Pron, який, котрий** as a conjunction in complex clauses with the subordinate presubstantival clauses. At the beginning of the XX-th century this problem was studied by such scholars as: M. Gladkyi, O. Kurylo, V. Simovych, O. Syniavskiy, S. Smerychynskiy, M. Sulyma and others.

There are two approaches to the use of **що, що + Pron, який, котрий** as a conjunction in complex subordinate clauses:

Nationally oriented. Its supporters thought that despite the stylistic colouring of the text conjunctions **що, що + Pron** are immanent to the Ukrainian language. The suggested to avoid using the conjunction **який**, saying that there is a range of synonymic syntactic constructions. They denied **котрий** as a conjunction used to express the following meaning “one of two/many”.

Liberal. Its supporters thought that conjunctions **що, що + Pron, який, котрий** are interchangeable and synonymic.

A nationally oriented approach dominated until the 50-s of the XX century.

Beginning from the 50-s of the XX century the conjunction **що + Pron** is being rarely used, and at the beginning of the XXI century it is practically out of use. But this conjunction is still being widely used in practical situations despite the theoretical ban.

The modern use of language gives the following reasons to state: the free functioning of the Ukrainian language sees the resurrection of the language forms immanent to its nature. Such forms also arise in such conservative language styles, as the scientific style and the style of official documents.

Such conjunctions as *що, що + Pron*, correspond to the traditions of the Ukrainian folk language; they are still being used in many functional styles of Ukrainian literary language. So that's why we think that it is important to give preference to the conjunctions *що, що + Pron* in order to verbalize the structured scheme of the complex with the presubstantive subordinate clause.

Key words: complex subordinate clause, conjunction, norms, *що (shcho)*, *що + Pron (shcho + Pron)*, *який (yakyi)*, *котрий (kotryi)*.

Мовна мозаїка

ПРО РОЗДІЛОВИЙ ЗНАК ПІСЛЯ **З ПОВАГОЮ**

Багато авторів листів, як засвідчує новітня вхідна та вихідна кореспонденція установ, після етикетних форм **З повагою** чи **З глибокою повагою** ставлять кому, тобто використовують європейський зразок. А чи є підстави ставити її після цих узвичаєних етикетних форм, що завершують службові та приватні листи? Немає, тому що етикетні конструкції ввічливості, до складу яких уходять форми **З повагою** чи **З глибокою повагою**, найбільше подібні до еліптичних речень, у яких пропущено присудок або присудок із залежним словом, пор.: *З повагою [ставиться до Вас] директор Інституту; З глибокою повагою [ставиться до Вас] Іван Німенко*. Як відомо, у таких реченнях замість пропущеного присудка ставлять тире. Саме тому після етикетних форм **З повагою** чи **З глибокою повагою** не можна ставити коми. Уживання тире залежить від способу подання складників етикетної конструкції ввічливості на аркуші. Його потрібно ставити:

1. Якщо обидва складники такої конструкції написані в одному рядку поряд:

З повагою — директор Інституту

З глибокою повагою — Микола Іваненко

2. Коли в першому рядку етикетної конструкції написано *З повагою* або *З глибокою повагою*, а в другому, ліворуч, зазначено назву посади з малої літери, а праворуч — ініціали й прізвище:

З повагою —

ректор університету

В.І. Андрієнко

З глибокою повагою —

директор Інституту

В. В. Німенко

Тире не ставимо після етикетних форм *З повагою* або *З глибокою повагою*, якщо на віддалі від них в тому самому рядку подано назву посади чи ініціали з прізвищем або ім'я та прізвище, пор.:

З повагою

директор Інституту

З повагою

директор Інституту В.І. Козаченко

З глибокою повагою

Микола Іваненко

Отже, в етикетній конструкції ввічливості, використовуваний у службових та приватних листах, після форм *З повагою* (*З глибокою повагою*) в українській мові **коми немає**. Після них потрібно ставити тире, якщо в тому самому рядку поряд або в наступному рядку вжито другий складник такої конструкції. Тире не ставлять, коли її складники подані в одному рядку на віддалі.

Катерина Городенська